

کتیبه های مسجد سپهسالار: دستمزد و پیش طراحی

سعید خودداری نایینی^۱

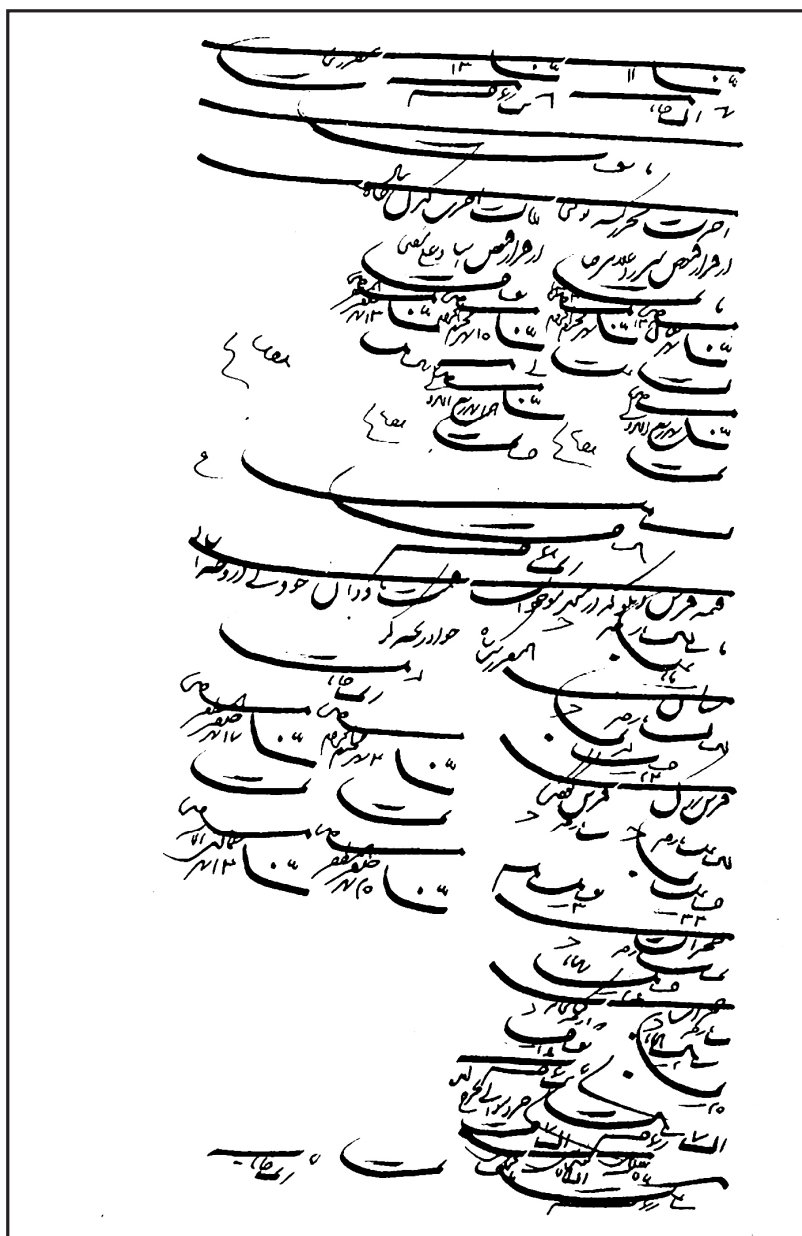
چکیده

این نوشتار نگاهی به مراحل کتابت کتیبه های مسجد سپهسالار که امروزه نام مدرسه عالی شهید مطهری نامگذاری شده است، دارد. در کتابچه ساخت این بنا که در کتابخانه ملی نگهداری می شود دستمزد کتیبه نویسان بنا یعنی میرزا غلامرضا اصفهانی، میرزا عمو و عباسقلی خوشنویس ثبت شده است. از این رو با توجه به اسنادی که بیشتر در مورد کتیبه نویسی این بنای مهم منتشر شده اند، می توانند فرایند تزیین و کتیبه نگاری بنا را روشنتر کند. در کنار آن رابطه بنا با پیش طرحهایی که احتمالاً مربوط به کتیبه های پیشطاق شمالی هستند، نیز بررسی خواهد شد.

کلید واژه ها

مسجد سپهسالار - تاریخچه؛ مساجد تهران - قرن چهاردهم؛ خوشنویسان قرن چهاردهم؛ میرزا غلامرضا اصفهانی؛ عباسقلی خوشنویس؛ میرزا عمو.

در میان اسناد مربوط به بیوتات در کتابخانه ملی ایران، کتابچه ای به شماره ۲۹۵-۷۲۳۴ نگهداری می شود که جمع و خرج مربوط به ساخت مدرسه سپهسالار از ۱۲۹۹ تا ۱۳۰۴ در آن ثبت شده و شامل هزینه ها (اجرت و مصالح) در زمان ساخت مسجد است. کتابچه به خط شکسته ممتازی نوشته شده و از این کاتب دیوانی-نویس آثار دیگری هم در میان اسناد دولتی قاجار وجود دارد.

صفحه ۱۵۵ کتابچه مخارج ساخت مسجد سپهسالار، ساکما: ۲۹۵-۷۲۳۴

در زمان نگارش این کتابچه سپهسالار در گذشته بود و از او با لقب مرحوم یاد شده، و از این بنا با نام مسجد جدید مبارکه ناصری یاد می‌شود. برخی اسناد مربوط به کتیبه نویسی این بنا پیشتر منتشر شده‌اند.^۱ سند قبلی مورخ ذوالحجه سال ۱۳۰۲ بوده است و در آنجا هم مسجد جدید البنا نامیده شده است. بنا بر یادداشت مذکور که در آخرین ماه سال قمری ۱۳۰۲ نوشته شده است. میرزا غلامرضا اول کتیبه‌های جلوخان (سردر وودی) و بعد از آن کتیبه‌های صحن را نوشته است. در شعبان همین سال یعنی چهار ماه پیش از این تاریخ، ۸۰ تومان به میرزا داده شده و محرم و ربیع الاول سال ۱۳۰۳ مبلغ ۳۰ تومان دیگر به وی پرداخت شده است. به نظر می‌رسد با این اوصاف بیشترین مبلغ برای کتیبه‌های سردر به وی پرداخت شده باشد. کتیبه سردر در دو ردیف نوشته شده و معدودی از کاشیهای آن هم مفقود شده است. کتیبه‌ها با وجود شهرت و مطالعاتی به اصطلاح علمی پژوهشی،^۲ هنوز نیازمند مطالعه دقیقتر هستند.

اجرت تحریر کتیبه نویسی از قرار قبض میرزا غلامرضا ۱۱۰ تومان که در ماه شعبان ۱۳۰۲ مبلغ ۸۰ تومان، در ماه محرم ۱۳۰۳ مبلغ ۲۰ تومان و در جمادی الاولی ۱۰ تومان به وی پرداخت شده است. (فایل ۱۵۵)^۳ وی در تاریخ شوال ۱۳۰۴ نیز ۲۰ تومان و در ربیع الاول همان سال مبلغ ۲۴ تومان دریافت کرده است. (فایل ۱۸۹) میرزا غلامرضا خود، در ربیع الثانی همین سال درگذشت.

بازنویسی بخش پرداخت حق الزحمه کتیبه نویسی

۱۵۵/ اجرت تحریر کتیبه نویسی از قرار قبض میرزا غلامرضا ۱۱۰ تومان

بیاض بتاریخ شهر شعبان ۱۳۰۲ ۸۰ تومان

۱. مانند: نامه بهارستان سال دهم ۱۳۸۸ شماره ۱۵، رقعہ میرزا غلامرضا اصفهانی به مشیرالدوله یحیی

خان درباره کتیبه‌های جلوخان مسجد سپهسالار، صص ۳۳۱-۳۳۴

۲. برای مثال نگاه کنید به: بررسی کتیبه‌های مسجد مدرسه شهید مطهری (سپهسالار) فیروز مهجور و

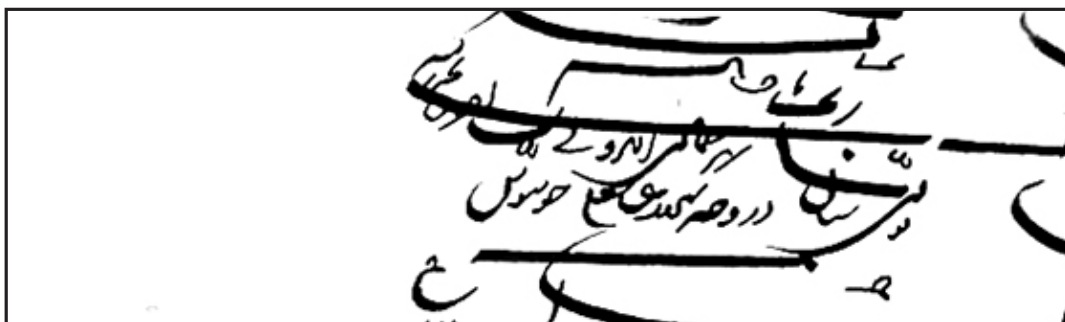
میثم علیئی در نشریه هنرهای زیبا (۱۳۹۰) که در قرائت کتیبه سردر هم بی توفیق بوده‌اند.

۳. شماره صفحه مطابق فایل دیجیتالی نوشته شده، و هر دو یکی است. اندازه کتیبه‌ها همان است که

در سایت کتابخانه اعلام شده است.

بیاض بتاریخ شهر محرم الحرام ۱۳۰۳ ۲۰ تومان
 بیاض به تاریخ شهر ربیع الاولی [۱۳۰۳] ۱۰ تومان
 /۱۸۹/ در وجه میرزا غلامرضا از بابت اجرت تحریر کتیبه نویسی ۴۴ تومان
 بیاض بتاریخ شهر شوال ۱۳۰۴ ۲۰ تومان
 بیاض بتاریخ شهر ربیع الاولی ۱۳۰۴ ۲۴ تومان
 /۱۲۵/ بتاریخ شهر جمادی الاولی از بابت اجرت تحریر کتیبه نویسی شبستان [؟] در
 وجه میرزا عباسقلی خوشنویس ۵ تومان

عباسقلی خوشنویس (قاجار) که کتیبه‌های شبستان را نوشته است در سال ۱۳۰۲ مبلغ ۵ تومان گرفته است. (صفحه ۱۲۵) از این خوشنویس نامی در در کتیبه‌های منتشر شده نیافتیم. محل این کتیبه نیز برای نگارنده فعلا مجهول است و شاید در تعمیرات بعدی رقم آن افتاده باشد. در تحقیقات بعدی باید به نسبت کیفیت خط کتیبه مذکور را از دیگر خطوط بازشناخت.

از دیگر کتیبه نویسان مسجد چون میرزا عموهیم که در سال ۱۳۰۲ و احتمالا شروع کار، همراه میرزا دستمزدی دریافت کرده است، نامی در سند ساخت بنا موجود نیست که می‌تواند ناشی از استمرار ساخت و ساز در مسجد باشد.

قطعاتی با قلم کتیبه و آماده شده برای نگارش روی کاشی‌های خشتی در کتابخانه ملی وجود دارد که متن آن همان متن موجود در بخش میانی (پیش طاق) ایوان شمالی در زیر برج ساعت است. این کتیبه^۱ (شماره ۵-۲۲۶۷۹) به نام کتیبه

۱. اسکن این قطعات به دلیل اندازه بزرگ تا سال ۱۳۹۷ که نگارنده آن را درخواست کردم موجود نبود.

سردر مسجد سپهسالار ثبت شده است و متن آن آیه ۲۷ سوره آل عمران است. کتیبه برای اجرا سوزنگاری شده است و قلم آن (طول و عرض هر نقطه کتیبه) ۴۵ میلیمتر گزارش شده است. کتیبه زیر این پیش طاق را میرزا عمورقم زده است.

طرح این کتیبه در چند بخش جداگانه نوشته شده است. اما کرسی کلمات به گونه ای تعیین شده که کلمات برای سوار شدن و ترکیب با بخشهای دیگر در کتیبه نهایی درست و زیبا دیده شوند. کاغذ اصلی کتیبه با کاغذ پاسپارتوی آن متفاوت است و برش توتی در آیه نشان می دهد به نحوی برش داده شده است تا بتواند در حرف کاف کلمه الملک سوار شود. در هر بخش نیز خوشنویس اندازه کلمات را در مقیاس کاشی حفظ کرده و در زمینه کتیبه دو کاشی در پایین و یک سوم کاشی در بالا تنظیم شده است. بزرگی دوایر کتیبه مانند نون و لام و ترکیب بندی و مجاورت مناسب کتیبه تفاوتهایی را در کتیبه با قلم کتابت استادان دوره قاجار نشان می دهد که البته از ضروریات کتیبه نویسی به کار بردن تناسبات متفاوت با کتابت است. مقایسه کتیبه کاشی و کتیبه کتابخانه ملی با وجود تفاوتهایی نشان می دهد این کتیبه برای این مسجد طراحی و به عبارت دقیقتر نقاشی شده است. با توجه به اینکه کتیبه ها از هم جدا هستند کتیبه نویس در ابتدا اولین کلمه را بالاتر نوشته تا کلمه قبلی در زیر جای بگیرد. کتیبه نویس طرح را بر اساس مدول کاشی خشتی کتابت کرده ولی در عمل تناسب خط لبه کاشی و کاشی فرضی کتیبه کاغذی یکسان نیستند. به عبارت دیگر توزیع نوشته بر کاشی های فرضی روی کاغذ، با کاشی واقعی تفاوت دارد. مقایسه دقیقتر اندازه های کتیبه و کاشی کتیبه دار آن می تواند در مطالعات آینده اطلاعات بیشتری از فرآیند کتیبه نویسی در اختیار ما بگذارد.

میرزا عمورقم

دستمزد و پیش طراحی
کتیبه های مسجد سپهسالار

کتابدار محترمی در کتابخانه ملی تصاویر ۱۰ قطعه از ۱۲ قطعه را برای نگارنده تهیه کرد که از ایشان سپاسگزارم.

کتیبه مسجد در طاقنمای شمالی (تصویر از نگارنده) و طراحی کتیبه، کتابخانه ملی شماره ۲۲۶۷۹-۵، بخش اول، اندازه: ۱۳۰۰*۴۵۰ میلیمتر

کتیبه مسجد در طاقنمای شمالی (تصویر از نگارنده) و طراحی کتیبه، کتابخانه ملی شماره ۲۲۶۷۹-۵، بخش ۱۱، اندازه: ۱۶۹۵*۷۰۰ میلیمتر

شماره ۱۵-۲۰۴۶۷ نیز ۶ قطعه دیگر از کتیبه ای است و در آن مشخص است که کتیبه ابتدا دورگیری می شده است و بعد داخل آن نقاشی شده است. یکی از قطعات بازوبندی کتیبه هنوز بدون مرکب است و باقی قسمت‌ها نیز که نقاشی شده‌اند برای گرده برداری سوزنی شده‌اند. سوزن در فاصله‌های منظم و تقریباً مشابه کاغذ را سوراخ کرده است و نقطه کتیبه حدوداً ۱۰ تا ۱۲ سوراخ در هر ضلع دارد. شیلا کنبی در مطالعات خود روشی که تابی فالک پیشنهاد کرده بوده را برای فهم کاربری کاغذهای سوزنی شده و آماده برای گرده برداری اقتباس می کند که متکی به انداز گیری فاصله میان سوراخ‌های ایجاد شده است (کنبی، ۱۳۸۸، ۱۲۶)^۲

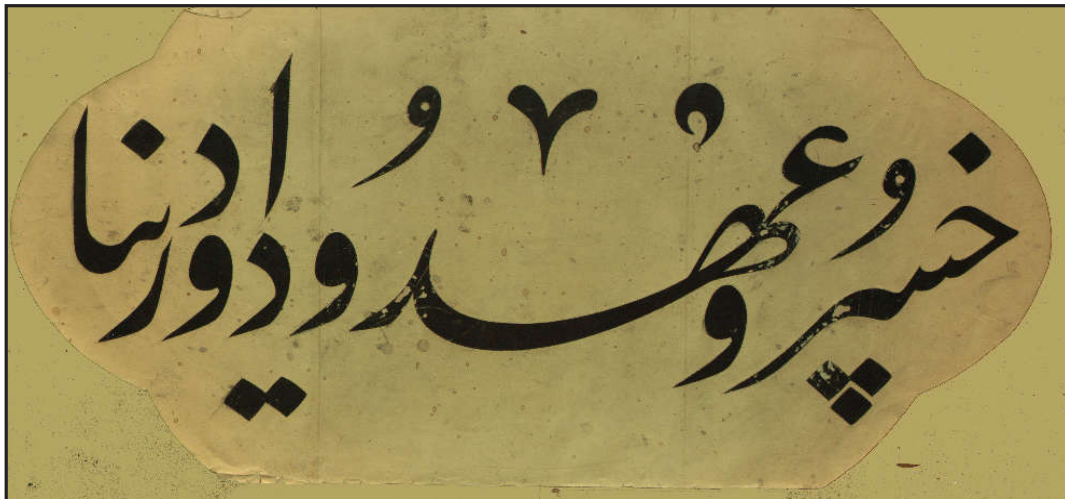
قطعات این کتیبه با وجودی که به یک شماره ثبت شده ولی متن اشعار از حیث وزن و طول مصراع مشابه نیستند و دو کتیبه هستند که شاید در یک بنا طراحی شده بوده‌اند. نام مشیرالملک (بانی بنا) در یکی از کتیبه‌ها و نام و ادیب که در مقام شاعر ماده تاریخ بنا (که موجود نیست) در کتیبه دیگر وجود دارد. بخشی از کتیبه که دورگیری شده است سوزنکاری هم نشده است. به نظر می رسد با وجود تحریر و دورنویسی کتیبه، نیازی به این که داخل کتیبه با جوهر پر شود نبوده است، اما کتیبه کامل شده است و سپس سوزنکاری شده است.

اندازه اصلی اثر: بخش (۱): ۴۵۰×۱۳۰۰ م م / بخش (۲): ۴۸۰×۱۴۱۰ م م / بخش (۳): ۴۷۰×۱۱۵۰ م م / بخش (۴): ۴۷۵×۱۳۷۵ م م / بخش (۵): ۴۷۵×۷۹۰ م م / بخش (۶): ۴۷۵×۷۲۰ م م / بخش (۷): ۴۸۵×۱۳۸۵ م م / بخش (۸): ۴۶۷×۱۳۰۷ م م / بخش (۹): ۴۸۵×۱۵۰۰ م م / بخش (۱۰): ۴۷۵×۱۶۴۰ م م / بخش (۱۱): ۴۸۵×۱۴۷۵ م م / بخش (۱۲): ۴۶۵×۱۴۷۵ م م، اندازه با حاشیه: بخش (۱): ۷۰۰×۱۵۱۰ م م / بخش (۲): ۷۰۴×۱۶۰۰ م م / بخش (۳): ۷۰۰×۱۴۰۰ م م / بخش (۴): ۷۰۰×۱۶۰۰ م م / بخش (۵): ۷۰۰×۹۹۰ م م / بخش (۶): ۷۰۰×۹۰۰ م م / بخش (۷): ۶۹۸×۱۶۰۰ م م / بخش (۸): ۷۰۰×۱۵۵۰ م م / بخش (۹): ۶۹۵×۱۷۰۰ م م / بخش (۱۰): ۷۰۰×۱۸۵۰ م م / بخش (۱۱): ۷۰۰×۱۶۹۵ م م / بخش (۱۲): ۶۹۵×۱۷۰۰ م م، راستا: افقی

۱. پیشتر یک شماره برای این قطعات اعلام شده بود و به همان شماره، ثبت قطعات را دریافت کردم. اما اکنون در سایت کتابخانه ملی هر قطعه شماره مستقلی دارد که در تصاویر به آن شماره ارجاع داده‌ام.
۲. کنبی، شیلا (۱۳۸۸)، هنر و معماری صفویه، ترجمه مزدا موحد، فرهنگستان هنر، چاپ دوم.

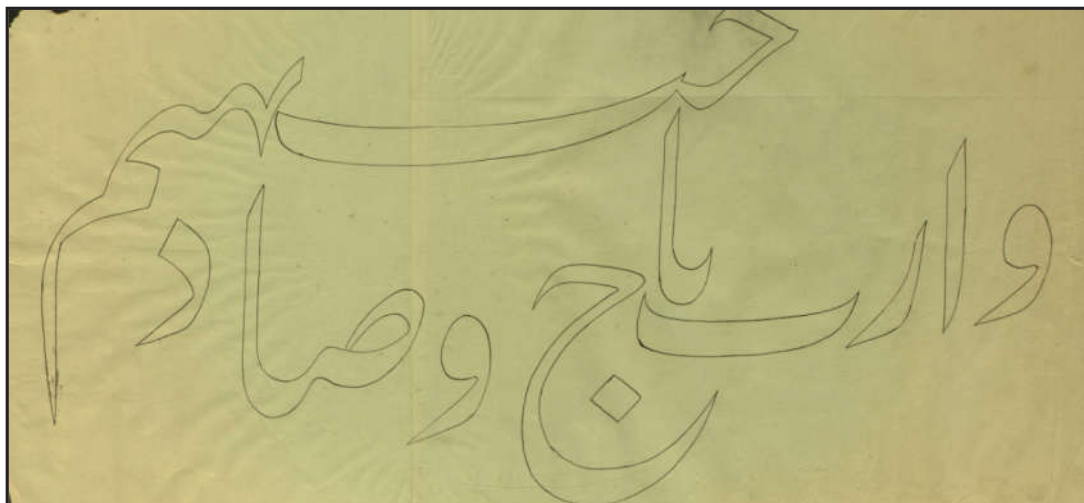

آغاز: بخش (۱): اللهم مالك الملك / بخش (۲): تؤتي الملك من تشاء / بخش (۳): وتنزع الملك / بخش (۴): ممن تشاء وتعز من تشاء / بخش (۵): وتذل من تشاء / بخش (۶): بيدك الخير / بخش (۷): انك على كل شى قدير (از بخش ۱ تا ۷ آیه ۲۶ سوره آل عمران) / بخش (۸): تولج الليل في التهار / بخش (۹): وتولج التهار في الليل / بخش (۱۰): وتخرج الحي من الميت /

قطعه نخست، شماره-۵-۳۸۲۵۵، کتابخانه ملی ۳۱۰*۶۱۸ میلیمتر.

بخش (۱۱): وتخرج الميت من الحي / بخش (۱۲): وترزق من تشاء بغير حساب (از بخش ۸ تا ۱۲ آیه ۲۷ سوره آل عمران)

قطعه شماره ۴، شماره ۳۸۲۵۴-۵، کتابخانه ملی ۲۸۰*۵۷۰

۱. تصویر این دو بخش در فایل دریافتی موجود نبود.

مهر استاد شایسته

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۸ / تابستان ۱۴۰۱

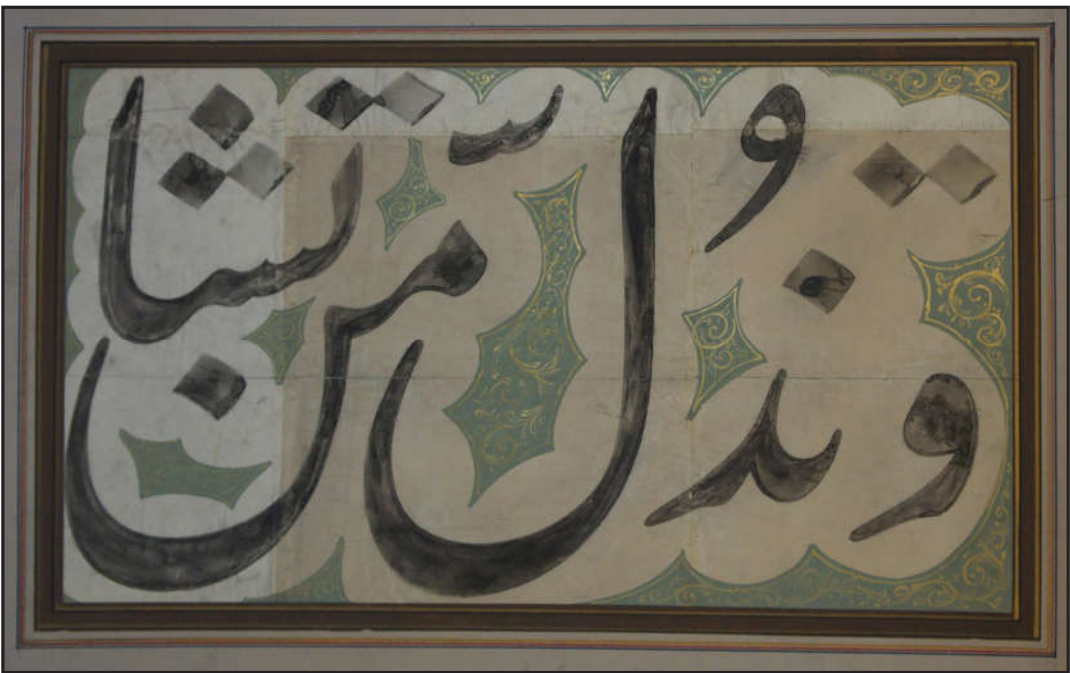
نقاط وسوزنی شده در کناره بخش پنجم از کتیبه، شماره ۳۸۲۵۶-۵، اندازه قطعه: ۲۷۱*۵۲۰

میراث شهاب

کتیبه‌های مسجد سپهسالار:
دستمزد و پیش طراحی

میراث شیخ علی

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۸ / تابستان ۱۴۰۱

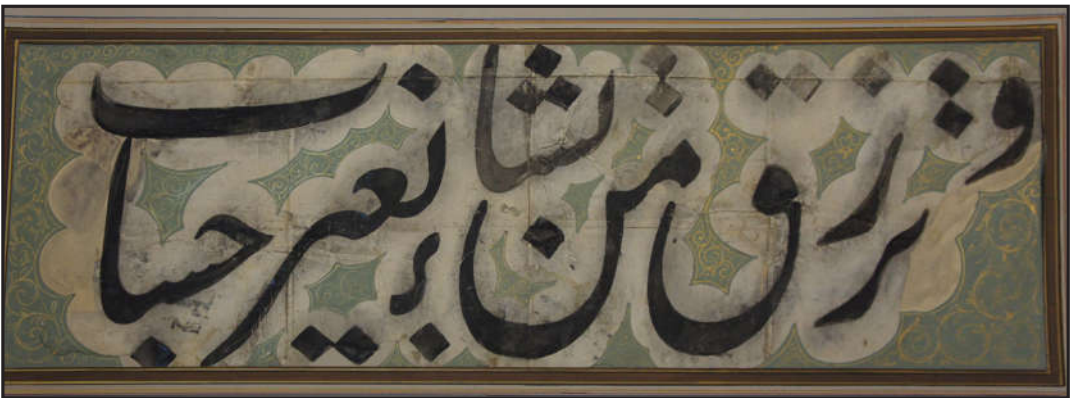

مهرشاه

کتیبه‌های مسجد سپهسالار:
دستمزد و پیش طراحی

مهرآیین

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۸ / تابستان ۱۴۰۱

